

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2024. – С. 67–78
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2024. – pp. 67–78
DOI https://doi.org/10.31861/hj2024.58.67-78
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477.85) «1946/1947»:338.439.02

© Ганна Скорейко* (Чернівці)

ГОЛОД 1946-1947 РОКІВ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ: СТРАТЕГІЇ ВПЛИВУ ВЛАДИ ТА ВИЖИВАННЯ НАСЕЛЕННЯ

Стаття розглядає особливості радянських процесів у Чернівецькій області, які були супроводжені трагічними подіями голоду 1946-1947 років. Зазначається, що голодомор на Буковині став першою такого масштабу трагедією, спричиненою як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками.

У статті акцентується увага на ключових аспектах, які важливо враховувати під час аналізу радянської політики в Чернівецькій області. Ці аспекти дають змогу розглянути стратегії виживання населення. Після Другої світової війни селянська спільнота мало реагувала на відновлення радянських процесів і продовжувала вести своє повсякденне життя, сподіваючись на захист права на приватну власність, що було необхідним для виживання в кризові періоди.

Але неврожай перших післявоєнних років призвела до катастрофи через хлібозаготівельні кампанії, які були запроваджені в регіоні. Місцеві органи влади, незважаючи на очевидні знаки небезпеки неврожаю через посуху, не здійснили жодних заходів для зменшення планових обов'язків щодо вирощування хліба та інших сільськогосподарських продуктів. Щоб вижити, населення змушене було застосовувати екстремальні заходи, включаючи кримінальні дії, такі як вбивства, канібалізм, крадіжки та самосуди.

Ключова слова: радянська, сталінізм, тоталітарний режим, голодомор, населення, радянська влада, Буковина, Чернівецька область.

Hanna Skoreiko (Chernivtsi)

THE FAMINE OF 1946-1947 ON THE TERRITORY OF CHERNIVTSI REGION: STRATEGIES OF THE GOVERNMENT INFLUENCE AND THE SURVIVAL OF POPULATION

Abstract. *The article traces the peculiarities of Sovietization processes in the territory of Chernivtsi region, which were accompanied by the tragic events of the famine of 1946-1947.*

Based on the analysis of archival materials and scientific literature, a difference from the previous famine of 1932-1933 is revealed. It is claimed that the famine in Bukovyna was the first tragedy of such scale. It was caused by a number of both objective and subjective reasons. In particular, Stalin's grain procurement policy and the crop failure of the specified years became the determining causes of the famine of 1946-1947 in Ukraine. At the same time, it functioned in a well-established paradigm of cynical and pragmatic use of peasants as a resource for its existence. And the influence of famine proved itself as a proven and effective tool for the subjugation of large traditionally organized rural communities, despite the fact that the economic component was meagre.

The article notes important characteristics that should be taken into account when analyzing the implementation of the Sovietization policy in the Chernivtsi region and which make it possible to trace the population's survival strategies. After the World War II, the peasant community reacted weakly to the

* к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0001-9832-1627

e-mail: h.skoreiko@chnu.edu.ua

resumption of Sovietization processes and continued to live its daily chores, hoping for the observance of the right to private property, which made it possible to survive in critical periods. But the failure of the first post-war years led to a disaster due to the grain procurement campaigns that were implemented in the region.

The geographical feature of the region should also be taken into account. Putylskiy, Storozhynetskiy and Vyzhnytskyi districts are foothills and mountain areas that found themselves in favourable meteorological conditions and therefore suffered much less damage from the drought. But they did not determine the situation in grain production. Instead, the plain areas of the region – Kitsmanskiy, Zastavniyskiy, Vashkovetskiy, Sadhirskiy, Hlybotskiy, Chernivetskiy, Kelmenetskiy, Hertsavskiy, Novoselytskiy, Khotynskiy and Sokyrianskiy districts – were agricultural. It was they who were most affected by the drought, which determined the low yield and, therefore, the severe trials of the famine.

But against the background of such difficult circumstances, harvesting of agricultural products was carried out throughout Ukraine, including in the Chernivtsi region. Local authorities, despite the clear manifestations of the threat of crop failure due to drought, did not take any measures to reduce the planned tasks for the delivery of bread and other agricultural products for the region. In order to survive, the population resorted to extreme measures, including those of a criminal nature: murder, cannibalism, theft, and lynching.

Keywords: *Sovietization, Stalinism, totalitarian regime, Holodomor, population, Soviet power, Bukovyna, Chernivtsi region.*

Постановка наукової проблеми. XX століття для України було надзвичайно трагічним: дві світові війни і три голодомори, які прокотилися її землями. Забравши величезну кількість жертв, вони до цих пір не знайшли гідної комплексної оцінки як явища одного ряду. Катастрофи 1921-1923 та 1932-1933 років здавалися уже в минулому, коли країну охопив повоєнний голод. Саме він став справжнім викликом для мешканців Чернівецької області, які переживали сутужні часи і раніше, але ніколи не вмирили від голоду. Так, на відміну від попередніх, він був спричинений рядом як об'єктивних, так і суб'єктивних причин. Зокрема, сталінська політика хлібозаготівель та неврожай зазначених років стали визначальними причинами голоду 1946-1947 рр. в Україні. Водночас вона функціонувала в добре відпрацьованій парадигмі цинічного та прагматичного використання селян як ресурсу для свого існування. А вплив голодом зарекомендував себе як найдієвіший інструмент для упокорення великих традиційно влаштованих сільських громад, при тому що економічний складник був мізерним.

Аналіз дослідження з теми. Темі повоєнного голодомору присвячено значний масив наукових та публіцистичних історичних праць сучасної доби. Автори досліджень наголошують на штучній природі голоду, його тяжких наслідках для українського села. Детальному вивченню в них піддаються причини, які призвели до появи такого вкрай антисоціального явища, аналізуються партійні та радянські документи всіх рівнів, публікуються свідчення очевидців трагедії. Досліджуючи причини голоду, автори акцентують увагу на примусовому вилученні з колективних та індивідуальних господарств виробленої продукції¹.

Окремої уваги заслуговує колективна монографія «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)»², де висвітлюється широке коло проблем соціальної історії України періоду пізнього сталінізму. Автори аналізують процеси соціальної стратифікації українського радянського соціуму в нових умовах, динаміку соціальних процесів і трансформацій усередині різних соціальних груп. Предметна увага надається методологічному та історіографічному підґрунтя вивчення соціальної історії України.

Стосовно конкретно досліджуваної теми, то її детально вивчають чернівецькі вчені В. Холодницький³ та Т. Долинянська⁴ на основі місцевих архівних матеріалів. Значний матеріал вміщено у збірнику «Національна книга пам'яті жертв голодоморів 1932-1933, 1946-1947 років. Чернівецька область: Статті, спогади, документи, списки жертв голодоморів»⁵.

Усі дослідники голодоморів в Україні дійшли висновку, що повоєнний голод творився випробуванням методом примітивного пограбування села, здійсненням репресивної хлібозаготівельної та податкової політики, насильницькими надмірними зерновими поставками. Не зупинив урядовців той факт, що повоєнне село не мало ніяких засобів справитися з втратами,

завданими воєнними діями та окупаційними режимами, і всі хлібозаготівельні кампанії відбувалися в умовах посушливого 1946 року.

Але сьогодні важливо, відкинувши емоційні оцінки, акцентувати увагу на питаннях стратегій та взаємодії органів радянської влади, партійних структур з місцевим населенням у процесі колективізації та насадження радянської влади, а матеріально-побутові умови життя селянства під час голоду, духовні, релігійні чинники розглядаються дослідниками побіжно.

Отже, коли у роки незалежності України вивчення суперечливих проблеми ХХ ст. набуло значної популярності, історія західноукраїнського, в тому числі й буковинського селянства 40-х – початку 50-х років ХХ ст., стала активніше привертати увагу дослідників. Але все ж основна увага приділяється Голодомору 1932-1933 років. Натомість трагедія українського селянства, зокрема й Буковини, залишається дещо в тіні. Це і зумовлює потребу її ґрунтовного висвітлення.

Метою статті є висвітлити особливості розгортання однієї з найбільших трагедій буковинсько-бессарабського краю – голодомору 1946-1947 років у контексті інтересів радянського керівництва та місцевого селянства.

Виклад основного матеріалу. Варто відзначити декілька важливих характеристик, які необхідно враховувати при аналізі здійснення політики радянізації в Чернівецькій області. По-перше, це було штучне адміністративне утворення, де об'єднувалися різнокультурні райони – Північна Буковина, яка зберегла політико-правові та господарські практики австрійської спадщини, та Хотинський повіт Бессарабії з його історичною тяглістю до Росії. У 1918 році обидві території опинилися в складі Румунського королівства, а уже в 1940 р. були анексовані СРСР. Так сталося, що спільне румунське міжвоєнне двадцятиріччя продовжила політика першої радянізації 1940-1941 рр. та Друга світова війна. Великі геополітичні зміни мало торкнулися традиційного селянського суспільства, яке продовжувало жити своїми повсякденними клопотами, сподіваючись на дотримання права приватної власності, що давало можливість виживати в критичні періоди.

По-друге, якщо перша радянізація 1940-1941 років тут відбувалася жорстко, з використанням усіх методів насадження нових цінностей, то друга, розпочавшись у 1944 році, проводилася відносно легше. Основним чинником було те, що в умовах повоєнного облаштування світу Сталін прагнув легалізувати анексію краю. Адже у 1945 році йому вдалося домогтися укладання договорів з Польщею та Чехословаччиною, які, по суті, визнавали нові кордони з врахуванням реалій зразка 1939 року, а з Румунією такого договору не було, – питання «румунських територій» перебувало в переговорній стадії, а отже, він потребував якщо не підтримки місцевого населення, то намагався всілякими способами уникати конфронтації. Цим обумовлюється відносний соціальний спокій у селах новоприєднаних буковинсько-бессарабських земель у 1944-1946 рр. Ба більше, було зроблено акцент на традиційну підтримку нового політичного режиму з боку незаможного селянства, яке становило майже третину усього сільського суспільства. Приступаючи до «соціалістичних перетворень» на селі, радянська влада наділила селянську бідноту покинутою та конфіскованою землею, щоб з її допомогою прибрати до рук середнє селянство та розправитися із заможним, так званими «куркулями». У такий спосіб штучно роздмухувалися внутрішні конфлікти.

По-третє, новому місцевому радянському керівництву доводилося враховувати запит центральних властей на формування вертикалі державних, партійних, комсомольських, профспілкових та судових органів влади, що мало забезпечити відносну стійкість більшовицького режиму в області, на стан промисловості та транспорту як пріоритетний напрям радянської господарської моделі⁶. До всього треба було зважати на об'єктивні фактори – неврожайність перших повоєнних років. Колективізація дещо відтермінувалася в часі. Доводилося враховувати реальність повоєнного стану села: у квітні 1944 р. після вигнання німецько-румунських окупантів з Чернівецької області, селянство краю становило абсолютну більшість населення, але не було однорідним за соціальним складом. Основна маса належала до середняцьких господарств, менша частина – до заможних. Приблизно третина була безземельною та малоземельною. Справжнім розчаруванням і потрясінням для селян стала аграрна політика більшовиків, адже держава за користування землею здирала величезні податки, обов'язкові поставки сільгосппродуктів, чисельні побори, змушувала виконувати цілий ряд повинностей і практично унеможливлювала ведення приватного селянського господарства, яке й так зазнало страшних руйнувань під час відступу румунських та німецьких військ: виявилися або знищеними, або вивезеними до Румунії сільськогосподарські машини, 6 865 овець і кіз, 3 350 голів

свиней, 33 954 шт. домашньої птиці, 24 548 ц зерна, 227 354 ц картоплі, 3 013 ц овочів, 47 465 ц борошна та інших продуктів харчування, 868 бджолосімей, знищили 76 603 плодоносних дерев. Загалом зменшилося поголів'я худоби на 359 610 голів або на 51,5%, в тому числі робочих коней – на 38 740 голів або 55,7%⁷. Станом на 1 січня 1946 р. понад 41% селянських господарств не мали корів, більше 65% – свиней, понад 15% – ніякої худоби. За роки війни кількість коней скоротилася на 36,5%.⁸

Усе це разом узятє суттєво відбилося на зниженні продуктивності селянських господарств, агротехніці обробітку ґрунту тощо. Бідність супроводжувалася хворобами, епідеміями. Зокрема, у краї лютував тиф.

Четвертий об'єктивний фактор – кліматичні відмінності в різних районах області, які проявилися уже взимку та навесні 1945-1946 рр.: відсутність снігу, весняних опадів, сильні вітри створили вкрай несприятливі умови для росту озимих та ярих культур, за винятком Вижницького, Путильського та Сторожинецького районів. Критичною стала ситуація в Сокирянському, Кельменецькому, Новоселицькому, Садгірському та Хотинському районах. Як стверджує В. Холодницький: «Дещо покращилися умови лише в другій половині червня 1946 року, коли випали дощі і дещо відродилися пізні сорти ярої пшениці та овочеві культури. Однак середина і кінець літа не принесли суттєвих змін метеорологічних умов. Як і раніше, на переважній частині території області стійко трималися високі денні температури. В цілому за 7 місяців 1946 р. випало по області 17 см опадів, або 42% від норми».⁹

Ще одну особливість, яку варто враховувати, – це географічна особливість області. Путильський, Сторожинецький та Вижницький райони – передгірські й гірські – зазнали значно меншої шкоди від посухи. Натомість землеробські рівнинні райони області – Кіцманський, Заставнівський, Вашковецький, Садгірський, Глибоцький, Чернівецький сільський, Кельменецький, Герцаївський, Новоселицький, Хотинський та Сокирянський найбільше були вражені посухою.

Коли в край прийшов голод, місцеві мешканці традиційно спробували використати звичні форми самоорганізації та взаємодопомоги, які здавна практикувалися в подібних умовах нещастя, – насамперед це економія споживання, походи за продуктами в благополучні райони. Крім того, вони розраховували на урядові заходи допомоги. Адже ще з часів Австро-Угорської та Російської імперій державні структури, волонтерські організації, лікарські загони діяли в районах лихоліття, щоб максимально зменшити наслідки голодування. Вони пережили важкий 1943 рік, який теж був складним, але румунський уряд надіслав у Чернівці ешелон з кукурудзою, яку роздавали буковинцям¹⁰. Як відомо, під час Другої світової війни майже усі воюючі країни переживали значні продовольчі обмеження, вводили карткову систему розподілу продуктів. Прикладом реагування на гуманітарну катастрофу стала окупована Греція, де від голоду померло 250 тис. осіб, і англійський уряд пішов на безпрецедентний крок – зняв блокаду, щоб можна було ввозити продукти і таким чином врятувати людей¹¹. Подібна ситуація склалася і в окупованій Голландії 1944 року, де німецькі команди забирали сільськогосподарську продукцію у місцевого населення, прирікаючи його на голодну смерть. І знову від катастрофи країну врятувало спочатку зняття англійської блокади і потім швидке визволення¹².

Але стратегія радянського керівництва була спрямована не на порятунок мешканців краю від голоду, а на їх «виховання». Тому навіть такі складні обставини не могли зупинити партійну генеральну лінію повоєнної «відбудови» на нових землях, бо стратегічна мета перетворень тоталітарного режиму у цій сфері була наперед відомою. Вона передбачала ліквідацію приватної власності на землю, суцільне кооперування через колгоспи – селянські господарства для утвердження тоталітарних виробничих відносин і викачування ресурсів з села, переборення «приватновласницької психології» селянина та перетворення його у раба держави. Отже, будь-якої альтернативи економічним змінам на території Чернівецької області не було. Партійно-державні органи дотримувалися курсу на традиційну для довоєнних часів колективізацію – спочатку зламати спротив селянства, а потім змусити його прийняти нову реальність.

Як показував досвід 20-30-х років, найефективнішим був інструмент хлібозаготівель: незважаючи на загрозу неврожаю через посуху, планові завдання по здачі хліба та інших сільськогосподарських продуктів Чернівецької області залишалися незмінними. Ба більше, київське партійне керівництво хвалило тов. Зеленюка, який виконує плани згідно з центральними вимогами. Хоча навіть у таких

умовах пом'якшити ситуацію до певної міри можна було шляхом диференціації здачі норм хліба відповідно до урожаю у тому чи іншому районі, селі, господарстві.¹³

Керівництво країни на початку літа 1946 р., враховуючи складні кліматичні умови, дещо знизило планові завдання порівняно з минулим роком для регіонів стихійного лиха і в питанні заготівель підійшло диференційовано. Щоправда, заготівлі проходили досить специфічно.¹⁴ Наприклад, Сокирянський райвиконком, згідно з рішенням Чернівецького облвиконкому, своїм розпорядженням від 5 липня 1946 р. зобов'язав сільські виконавчі комітети району диференціювати норми здачі хліба не відповідно до урожаю, а відповідно до розміру земельного наділу в селян. В результаті для першої групи господарств (площею до 2 га) норми здачі хліба справді зменшувалися на 15%. Для другої групи (площею від 3 до 5 га) норми здачі хліба залишалися середніми. Однак для третьої групи (площею від 5 і більше га) – норми здачі хліба збільшувалися на 11%.¹⁵

Отже, використовувався традиційний метод часів насильницької колективізації, з врахуванням її помилок, для того щоб підготувати шлях для організації процесу суцільної колективізації на новоприєднаних землях: виконувався план хлібозаготівель, і водночас знищувалися заможні (названі куркульськими) індивідуальні господарства.

Відповідно до цієї диференціації були встановлені й норми поставок. Зокрема, по господарствах 1-ї групи з одного гектара землі необхідно було здати 60 кг зерна, з 2-ї – 95 кг, 3-ї – 200 кг.¹⁶ Однак на практиці виявилось, що низька врожайність у районах жорстокої посухи не дала можливості навіть селянським господарствам, віднесеним до першої категорії, виконати знижені норми поставок. Отже, класовий підхід у вирішенні хлібозаготівель у складних кліматичних умовах знову став пріоритетним, як і в 30-х роках.

Відомо, що голод охопив у першу чергу селян. Місто могло виживати за рахунок карток для усіх працюючих. Однак видимі ознаки продовольчої кризи проявилися і там. Найкраще це ілюструє різниця цін на продовольчі товари між 1946 і 1947 рр. Державна ціна 1 кг хліба в 1946 році була 1,5-2 крб, в 1947 р. – 7 крб. На чорному ринку 1,5 кг чорного хліба коштували в 1946 р. 15 крб, а в 1947 р. – 50 крб; 1 кг сала – відповідно 70-75 крб і 250 крб; пуд жита – 120 і 800 крб; 1 кг пшеничного борошна – 30 крб і 100-110 крб; пуд картоплі – 30 і 160 крб. Гарний костюм у 1946 р. коштував 5000 крб, а 1947 р. за найкращий костюм можна було виміняти хіба що пуд жита.¹⁷

Натомість селяни, використавши останні запаси продовольства, впали в крайню нужду, включаючи у свій раціон жолуді, кору дерев, кісточки слив, макуху, кукурудзяні качани, собак, кішок і т.д. Уже навесні 1947 р. почали їсти лободу, кропиву, бруньки дерев, цвіт акації, ліщини тощо. Коли з'явилися колоски жита, спухлі від голоду люди ходили по полях, їли молоде зерно, і там же й помирали.

Зауважуючи, що голод знизив ціннісні орієнтації людей до мінімального порога, коли метою стало фізичне виживання, варто виокремити кілька характерних особливостей таких стратегій.

Найбільш щадливим у цьому сенсі можна вважати внутрішнє біженство. За свідченнями професора Василя Ботушанського, якого батьки відправили в Галичину, щоб врятувати від голоду, коли ставало вже зовсім сутужно, селяни з голодуючих областей відправлялися у Станіславську, Львівську та Дрогобицьку області, щоб обміняти останні свої пожитки на продукти.¹⁸ Той, хто не мав що міняти, вдавався до споживання жому з багаторічної давності ям, що містилися біля цукрових і спиртових заводів Чернівців, Вашківців, Снятина, Калуша, Станіслава та інших міст Західної України. Від такої їжі пухли животи, ноги, руки до такого стану, що люди не могли ходити і помирали.

Отже, можна стверджувати, що ця стратегія носила ситуативний характер і значною мірою визначалася елементом удачі. Вперше її активно використовували українці під час першого та другого голодоморів на території УРСР. Але на західних землях цей спосіб виживання був новим. Адже поїздки за продуктами були надзвичайно важкими і небезпечними. Основним видом транспорту залишався залізничний. Чимало вимушених «мандрівників» помирало в дорозі. Страшну картину являли собою узбіччя залізничної колії, що проходила з Молдавії у Західну Україну. Іван Головачук із м. Чернівці стверджує, що «узбіччя цієї дороги були встелені трупами». Подібну картину описує Нестор Думич із с. Вали Вижицького р-ну. Зокрема, він пише: «Я бачив, як від станції Вашківці до заготівельної контори по обидва боки залізничної колії лежало дуже багато людей, які вмерли з голоду».¹⁹

Проте не тільки залізниця була останнім пристанищем голодного люду. «Наша вулиця, – згадує Мидора Скринська, яка пережила голод у Садгорі, – була всіяна трупами, які лежали попід парканами. Люди нічим не могли допомогти помираючим, тому що голодували самі».²⁰

Вперше в історії краю постала проблема фізичного виживання в умовах, коли доведені до крайнього відчаю голодуючі вдавалися до людодства. Так, 7 лютого в с. Мовіла Герцаївського району жителька Щ. зарізала свого сина К., порізала його на куски, зварила в котлі і з'їла разом зі своєю дочкою.²¹ 5 травня 1947 р. дванадцятилітня Ліда Заплітна, уродженка с. Пашківці Хотинського р-ну, будучи сиротою, пішла у с. Долиняни цього ж району до сестри своєї мачухи П., де й була останньою вбита, а її тіло пішло на харчі сім'ї вбивці.²² Загалом, за першу половину 1947 р. по Чернівецькій обл. зафіксовано 6 випадків з'їдання людських трупів. Практично в усіх спецповідомленнях МВС і МДБ УРСР Чернівецька область фігурує як така, де в голодні місяці 1947 р. в їжу вживали людські трупи.

Проявом відчаю батьків, особливо матерів-одиначок, стало дітовбивство. Найбільше це спостерігалось в 1947 році, коли голод уже лютував у краї. Щоб зберегти власне життя і життя своїх старших дітей, матері-вдови, чоловіки яких загинули на фронті, вдавалися до душоубства щойно народжених власних немовлят. Зокрема, жителька С. із с. Черногузи Вижицького р-ну, маючи на утриманні доньку, 22 лютого 1947 р. народила ще одну дитину, а вже 7 березня, зразу ж після виписки з лікарні, викинула її у криницю. «Як здійснила такий важкий злочин – сама не пам'ятаю», – стверджувала вона на суді.²³ Інша мати Г., жителька Молдавії, у пошуках порятунку 24 травня 1947 р. прибула до Вижицького р-ну з шестилітньою донькою та півторамісячним немовлям і поселилася в с. Черешенька, а вже 26 травня вона задушила немовля і закопала його тіло в лісі. В касаційній скарзі, яку подала до суду, вчиненому над нею, пояснювала свій вчинок так: «Я щойно піднялася з ліжка родів. З матеріальних причин у моїх грудях не було ніякого корму для немовляти. Я безпорадно дивилася, як моя грудна дитина і друга шестилітня пухли з голоду. Я скоїла тяжкий злочин необдуманно, а в якомусь туманному психічному стані. Я не мала цілей відібрати життя своєї рідної дитини, за котрою 45 днів після родів доглядала, як могла. І тільки душевна криза була наслідком скоєного».²⁴

Закономірно, що у таких умовах крайньої соціальної нестабільності, невпевненості у завтрашньому дні значно зросли крадіжки державного та суспільного майна, особистої власності, нерідко з трагічними наслідками. Причому 70% крадіжок здійснювалися тими людьми, які ніколи раніше їх не чинили. 4 червня 1947 р., якраз напередодні жнив, після голодної осені 1946 – весни 1947 років, Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ «Про кримінальну відповідальність за крадіжки державного і громадського майна», за якою тільки протягом наступних місяців 1947 р. у народних судах області було розглянуто 11 справ і засуджено 822 особи.²⁵

Зауважимо, що щодо названої категорії справ крадіжки здійснювалися з державних підприємств та установ у незначних розмірах. 78% крадіжок здійснювалось з індивідуальних городів робітників, службовців і з полів селян-одноосібників. Найчастіше особи, які здійснювали крадіжки, за даними Міністерства юстиції по Чернівецькій області, перебували у крайній нужді, яка була викликана неврожаєм 1946 р.

Але це аж ніяк не означало, що за кількістю вкраденого індивідуальний сектор переважав державний. Швидше навпаки. Причому місцеве керівництво також було причетне до крадіжок продовольства і в чималих масштабах. Так, у кінці жовтня 1946 р. на Васкауцькому пункті «Заготзерно» Сокирянського району було виявлено безнарядну видачу муки 1437 кг, вкраденої муки 403 кг, всього 1840 кг. Крім того, було виявлено незаконну витрату близько 2 тонн відходів для відгодівлі 9 свиней, які належали працівникам обласної контори «Заготзерно».²⁶ Зі складів Веренчанського пункту «Заготзерно» Заставнівського району в 1946 р. за сприяння районного прокурора було розкрадено 114 тонн хліба.²⁷ Як свідчать архівні матеріали, масштаби розкрадання збіжжя були суттєвими. І в них були задіяні директори пунктів «Заготзерно», завідувачі складів.

Ще одним викликом проти людяності стали вбивства на ґрунті заволодіння чужим майном. Виявилося, що найбільш вразливими і беззахисними стали діти, підлітки та одинокі старики. Зокрема, як свідчать архівні матеріали, 22 травня 1947 р. в с. Ленківці Кельменецького району мешканка цього села К. зі своїм сином убили 10-літнього Дворського В.О., який випасав корову.²⁸ Жителі с. Ларга Молдавської РСР і К. 2 червня 1947 р. в с. Кишло-Замжієво Кельменецького

району задушили двох малолітніх пастухів Гушака і Белеменчука з метою заволодіння коровою, яку вони випасали разом з вівцями. В ніч з 21 на 22 травня 1947 р. громадянин М., уродженець с. Маршинці, в с. Малинівці Новоселицького району з метою заволодіння коровою і носильними речами вбив одинокую Банарь²⁹ і т.д.

Саме це спровокувало хвилю самосудів, пік яких припав на 1947 рік. 26 березня 1947 р. на хуторі Верхня Слобідка Кельменецького району Кушніра К. та його синів Філіпа і Олександра, які вкрали у людей близько 2-х т картоплі, били усім селом, результатом чого стала загибель Філіпа.³⁰ Подібних самосудів виявилось дуже багато через стан безвиході доведеного до відчаю селянства. Лише по Новоселицькому району за квітень-червень 1947 р. місцевим населенням було вчинено 11 самосудів, з яких 10 зі смертельними випадками.³¹

Як можна оцінити стратегію місцевої влади? Чому вона не запобігала таким випадкам, демонструючи відстороненість? Виглядало так, що їй був вигідним хаос, щоб приховати власну неспроможність впливати на ситуацію. Адже і буковинці, і бессарабці в минулому неодноразово переживали недорід, але кожного разу місцеві урядовці долучалися до різноманітних програм допомоги. У пам'яті місцевого населення така практика здавалася нормою. Складно було зрозуміти модель поведінки нової влади, яка свідомо забирала і знищувала хліб, цинічно споглядаючи на відчай селян.

Адже в цей же час на складах області звозилось і псувалось чимало продовольчого зерна: на складі № 2 Хотинського спиртозаводу зберігалось 16 тонн ячменю, який повністю прийшов у непридатність; у церкві м. Хотина, пристосованій також під зерносховище, зберігалось 53 тонни кукурудзи, яка майже вся проросла; на складі спиртозаводу с. Маморниця Чернівецького району та Рогізнянського спиртозаводу зберігалось 505 тонн, зерно не вивозилось через погану його якість.³² Таке ж становище було й на інших складах спиртозаводів області. Проте центральне керівництво не дозволило розбронювати це зерно і віддати його голодуючим людям.

В результаті голод, який розпочався в жовтні-листопаді 1946 р., посилюючись у грудні і наступних зимових та весняних місяцях 1947 р., привів до того, що десятки тисяч людей внаслідок голодування захворіли дистрофією і стали помирати голодною смертю. З березня по липень 1947 р. практично всі лікарні області були зайняті лікуванням дистрофіків. Як стверджує В. Холодницький: «За цей час госпіталізовано з діагнозом дистрофія 6 тис. 74 хворих. За даними подвірного обходу населених пунктів області, в 1947 р. зареєстровано 41 тис. 264 хворих дистрофією, в тому числі дітей до 14 років – 10 тис. 397 осіб»³³.

За даними дитячих лікарень м. Чернівці та м. Сторожинець, загальна дитяча смертність сягала 18,7%. У стаціонарі для дизентерійно хворих, котрий був спеціально відкритий у 1947 р. при дитячій лікарні м. Чернівці, дитяча смертність досягала 43,3%. Але найбільшою була смертність в стаціонарі для дистрофіків, котрий також був відкритий при Чернівецькій дитячій лікарні. Смертність тут досягла 73,1% від тих, хто ліг до лікарні на лікування.³⁴

Не вистачало найголовніших ліків – хліба та розголосу про цю трагедію.

Однак говорити правду про конкретні й очевидні речі заборонилося. Натомість брехати на користь влади було бажаним і навіть звичним явищем. Приклад у цьому плані подавали партійні лідери країни в засобах масової інформації, які в 1947 р. постійно говори лише про відсутність голоду і смертей на його ґрунті, про переваги колгоспного ладу тощо.³⁵ І це, як справедливо зауважують буковинські історики Петро Яценюк та Тетяна Холодницька, була настільки відверта й огидна брехня, що редакція місцевої газети «Радянська Буковина» не насмілилася повторювати її в наступних номерах, як це вона робила неодноразово з іншими подібними матеріалами, використовуючи їх у редакційних статтях.³⁶

Навіть у матеріалах «для службового користування» або в матеріалах, які мали гриф «таємно» чи «цілком таємно», намагалися применшити трагічність ситуації. Так, за офіційними архівними даними, загальна кількість жителів Чернівецької обл., померлих від дистрофії в 1946 р., становила 2 тис. 829 осіб. Але ці дані далеко не повні хоча б тому, що багато жителів області помирали з такими діагнозами, як дизентерія, токсична диспепсія, септична ангіна, тиф тощо. Носіями цих хвороб стали, в основному, люди, які, рятуючись від голоду, виїжджали в Станіславську, Львівську та Дрогобицьку області, де продовжували вирувати інфекційні епідемії. За попередніми підрахунками, голод забрав у Чернівецькій обл. близько 17 тис. осіб.³⁷

Зі збором нового, 1947 року, урожаю, який видався гарним, ситуація із продовольством дещо поліпшилася і населення Буковини почало виходити з крайньої нужди. Поступово відновлювався стабільний ритм життя, хоча в таких районах, як Хотинський, Кельменецький та Сокирянський, ситуація стабілізується лише в кінці 1948 р. Та й у самих Чернівцях ситуація з продовольством покращилася тільки в кінці 1947 – на початку 1948 р.

Тільки згодом стало відомо, що обласне керівництво пробувало покращити ситуацію з продовольством. Зокрема, на основі тривожних сигналів про голод початку січня 1947 р. голова облвиконкому О. Колійні і секретар обкому КП(б)У В. Вовк відправили М. Хрущову таємну інформацію, у якій повідомляли, що серед сільського населення є безбілкові захворювання, на 5 січня 6 тис. 158 сімей – 20 тис. 514 жителів Кельменецького, Хотинського, Заставнівського, Новоселицького, Герцаївського та Чернівецького районів гостро потребують продовольчої допомоги, в селах Анадоли і Атаки Хотинського р-ну, Коновка Кельменецького р-ну зареєстровані випадки смерті від недоїдання. Вони просили М. Хрущова надати області продовольчу допомогу в розмірі 592 т борошна.³⁸ Проте уряд зволікав з вирішенням цієї проблеми. Зрештою, Рада Міністрів УРСР, за погодженням із союзним керівництвом, виділила на I та II квартали 381 т продуктів. Було облаштовано харчувальні пункти, однак їхня робота була організована таким чином, що за їжу треба було платити, а отже їхня ефективність знижувалася в рази. Хоча ціна була невисокою, однак не кожен нужденний міг собі дозволити подібну розкіш. Крім того, харчувальні пункти працювали погано, з великими переборами і отримували харчування далеко не всі ті, хто відчував у ньому гостру потребу. Особи, які не мали можливості заплатити за обід, часто приречені були йти з харчувального пункту ні з чим.³⁹ Кількість голодного населення і його потреби зростали з кожним днем, що вело до чергових звернень по допомогу.

Але в таких умовах, на наш погляд, вищі владні структури турбувало не стільки те, щоб допомогти нужденному населенню, скільки використати ситуацію для зламу опору одноосібного селянства суцільній колективізації.

Державна допомога була в багатьох випадках несвоєчасною і недостатньою. Хоч область володіла чималими запасами хліба, вони були зараховані в державні резерви, якими розпоряджалася Москва, відправляючи їх в той чи інший промисловий регіон країни, в тому числі й за кордон, але тільки не на потреби обкраденого власного селянства.

Отже, не можна сказати, що державні органи влади стояли осторонь цієї трагедії. Нижче партійне й радянське керівництво, володіючи конкретною інформацією про реальне становище на місцях, било на сполох, зверталось по допомогу до вищого керівництва. Але все це було зроблено надто пізно. Надто пізно і в недостатніх обсягах були розброньовані державні продовольчі резерви і надана певна насіннева, продовольча і фуражна допомога голодним районам, здійснено відкриття додаткових харчувальних пунктів, надана медична допомога нужденному населенню.

Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що голод був спричинений не лише посухою та наслідками війни, але, в основному, тією варварською заготівельною політикою, яку проводила радянська держава. Практично це був черговий радянський голодомор з усіма трагічними наслідками. До цього доклали рук і представники місцевих органів радянської влади всіх рівнів, які в ім'я задоволення власних інтересів часто вибирали жорсткі варіанти цієї політики, що доводило маси знедоленого населення до відчаю і голодної смерті, провокуючи канібалізм, вбивство, крадігство, самосуд – крайні форми виживання людини, які знищували ціннісні принципи, що плекалися народом впродовж століть.

Зокрема, прагнення вижити у трагічних умовах спричинило появу покірнього покоління, яке було вихованим у непереборному страху. Можна стверджувати, що саме цей фактор був визначальним, коли сільські підлітки намагалися якнайшвидше розірвати зв'язок з селом і якнайшвидше адаптуватися до російськомовної міської культури. Переживши Голодомор, і не сміючи говорити про це вголос, люди відчували страх і безсилля перед державою.

Отже, радянський режим будувався на обмані, насиллі і приниженні гідності людини, позбавленій права на життя. Але саме тому він був недієздатним, недовговічним, через що й самозруйнувався в один момент.

¹ О. Веселова, *Ще одна трагічна сторінка історії України* [Another Tragic Page in the History of Ukraine], in «Український історичний журнал», 1995, № 6, с. 113; П. Панченко, *Запотаємнений голод сорокових* [The Hidden Hunger of the Forties], in «Неопалима купина», 1995, № 5-6, с. 157-170; *Голод в Україні 1946-1947: Підбірка документів* [Famine in Ukraine 1946-1947: Selection of Documents], in «Український історичний журнал», 1996, № 1, с. 129-142; О. Веселова, *Геноцид голодомором 1946-1947 років в Україні* [The Genocide by Holodomor of 1946-1947 in Ukraine], in «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць», 2003, вип. 7: спеціальний, Київ, Інститут історії України НАН України, с. 384; В. Калініченко, *До питання про хронологічні рамки повоєнного голоду в Україні* [To the Question of the Chronological Framework of the Post-War Famine in Ukraine], in «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць», 2003, вип. 7: спеціальний, Київ, Інститут історії України НАН України, с. 430; О. Веселова, *Побратимство: допомога населення західних областей голодуючим східних регіонів України в 1946-1947 рр.* [Brotherhood: Assistance of the Population of the Western Regions to the Starving Eastern Regions of Ukraine in 1946-1947], in «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць», 2003, вип. 8, Київ, Інститут історії України НАН України, с. 369; О. Веселова, В. Марочко, О. Мовчан, *Голодомори в Україні: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Злочини проти народу* [Holodomors in Ukraine: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Crimes Against the People], Дрогобич, Видавнича фірма «Відродження», 2008, 273 с.

² *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)* [Postwar Ukraine: Essays of Social History (Second Half of the 1940s – mid-1950s)], у 2 кн, 3 ч., кн. 1, ч. 1-2, відп. ред. В. Даниленко, Київ, Інститут історії України НАН України, 2010, 351 с.

³ В. Холодницький, *Боротьба за виживання в умовах голоду 1946-1947 рр.* [The Struggle for Survival During the Famine of 1946-1947], in «Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей», 2005, ч. 3, Чернівці, Рута, с. 239-249; В. Холодницький, *Буковинський край у голодоморному вирі 1946-1947 років* [Bukovina Region in the Famine Maelstrom of 1946-1947], in «Голод 1946-1947 років в Україні: Причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція. Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали», Київ – Нью-Йорк, Вид-во М.П. Коць, 1998, с. 142-150; В. Холодницький, *Голодомор 1946-1947 на території Чернівецької області* [Holodomor of 1946-1947 in the Territory of Chernivtsi Region], in «Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні: Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р.)», Чернівці, 1994, с. 78-87.

⁴ Т. Долинянська, *До питання про становище дітей в умовах голоду 1946-1947 рр. в СРСР* [To the Question of the Situation of Children During the Famine of 1946-1947 in the USSR], in «Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць», 2003, вип. 173-174. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини, Чернівці, Рута, с. 348-357; Т. Долинянська, *Санітарні наслідки війни та їх вплив на загострення соціальної напруженості в радянському суспільстві* [The Sanitary Consequences of the War and Their Influence on the Aggravation of Social Tensions in Soviet Society], in «Пам'ять століть. Історичний науковий та літературний журнал», 2006, № 2, с. 85-94; Т. Долинянська, *Висвітлення проблеми голодомору 1932-1933 років в Україні на сторінках зарубіжної преси* [Coverage of the Problem of the Famine of 1932-1933 in Ukraine on the Pages of the Foreign Press], in «Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ», 2008, вип. 7, Чернівці, Рута, с. 107-116.

⁵ *Національна книга пам'яті жертв голодоморів 1932-1933, 1946-1947 років. Чернівецька область: Статті, спогади, документи, списки жертв голодоморів* [National Book of Memory of the Victims of the Holodomors of 1932-1933, 1946-1947. Chernivtsi Region: Articles, Memoirs, Documents, Lists of Victims of the Famine], Чернівці, Зелена Буковина, 2008, 1088 с.

⁶ Б. Ярош, *Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30-50-ті роки XX ст.)* [Pages of the Political History of Western Ukrainian Lands (30s-50s of the 20th Century)], Луцьк, Вежа, 1996, с. 49.

⁷ *З доповідної записки Чернівецького обкому КП(б)У Центральному комітетові КП(б)У про виконання рішень травневого пленуму ЦК КП(б)У по Чернівецькій області за станом на 20 серпня 1944 р.* [From the Memorandum of the Chernivtsi Regional Committee of the CP(b)U to the Central Committee of the CP(b)U on the Implementation of the Decisions of the May Plenum of the Central Committee of the CP(b)U in the Chernivtsi Region as of August 20, 1944], in «Радянська Буковина. 1940-1945 рр. Документи і матеріали», Київ, Наукова думка, 1967, с. 287.

⁸ М. Загайний, *Економічне становище Чернівецької області у 1946-1947 рр.* [The Economic Situation of the Chernivtsi Region in 1946-1947], in «Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні: Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р.)», Чернівці, Рута, 1994, с. 47.

⁹ В. Холодницький, *Буковинський край у голодоморному вирі 1946-1947 років*, с. 142-143.

- ¹⁰ *Спогади Марти Скутар* [Memoirs of Marta Skutar], in «Архів усної історії Центру Буковинознавства».
- ¹¹ К. Лоу, *Жестокий континент. Европа после Второй мировой войны* [A Cruel Continent. Europe After the Second World War], URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=44059&p=12
- ¹² К. Лоу, *Жестокий континент. Европа после Второй мировой войны*.
- ¹³ *Національна книга пам'яті жертв голодоморів 1932-1933, 1946-1947 років. Чернівецька область: Статті, спогади, документи, списки жертв голодоморів*, с. 361.
- ¹⁴ М. Сеньків, *Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. XX ст.* [Western Ukrainian Village: Violent Collectivization of 40 – beginning of 50s of the XX Cent.], Львів, 2002, с. 78.
- ¹⁵ Державний архів Чернівецької області (ДАЧО), ф. П.-15, оп. 1, *спр.* 5, арк. 8.
- ¹⁶ ДАЧО, ф. П.-15, оп. 1, *спр.* 5, арк. 8.
- ¹⁷ *Новий шлях* (Вінніпег), 1947, 26 липня.
- ¹⁸ *Спогади Василя Ботушанського* [Memories of Vasyl Botushanskyi], in «Архів усної історії Центру Буковинознавства».
- ¹⁹ В. Холодницький, *Буковинський край у голодоморному вирі 1946-1947 років*, с. 148.
- ²⁰ В. Холодницький, *Буковинський край у голодоморному вирі 1946-1947 років*, с. 148.
- ²¹ *Голод в Україні 1946-1947: Документи і матеріали* [Famine in Ukraine 1946-1947: Documents and Materials], Київ – Нью-Йорк, 1996, с. 200-201.
- ²² ДАЧО, ф. П.-1, оп. 2, *спр.* 632, арк. 46.
- ²³ ДАЧО, ф. Р.-55, оп. 1, *спр.* 155, арк. 29-31.
- ²⁴ ДАЧО, ф. Р.-55, оп. 1, *спр.* 125, арк. 38.
- ²⁵ ДАЧО, ф. Р.-38, оп. 3, *спр.* 54, арк. 11.
- ²⁶ ДАЧО, ф. П.-1, оп. 2, *спр.* 632, арк. 5.
- ²⁷ ДАЧО, ф. П.-1, оп. 2, *спр.* 632, арк. 6.
- ²⁸ ДАЧО, ф. Р.-2247, оп. 1, *спр.* 189, арк. 71.
- ²⁹ ДАЧО, ф. Р.-2247, оп. 1, *спр.* 189, арк. 72.
- ³⁰ ДАЧО, ф. П.-60, оп. 2, *спр.* 22, арк. 74.
- ³¹ *Національна книга пам'яті жертв голодоморів 1932-1933, 1946-1947 років. Чернівецька область: Статті, спогади, документи, списки жертв голодоморів*, с. 365.
- ³² ДАЧО, ф. Р.-2247, оп. 1, *спр.* 176, арк. 7.
- ³³ В. Холодницький, *Буковинський край у голодоморному вирі 1946-1947 років*, с. 148.
- ³⁴ В. Холодницький, *Голодомор 1946-1947 на території Чернівецької області*, с. 85.
- ³⁵ П. Яценюк, Т. Холодницька, *Голод 1946-1947 рр. і «Радянська Буковина»* [Famine of 1946-1947 and «Soviet Bukovina»], in «Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія. Збірник наукових статей», 2005, ч. 3, Чернівці, Рута, с. 244.
- ³⁶ П. Яценюк, Т. Холодницька, *Голод 1946-1947 рр. і «Радянська Буковина»*, с. 244.
- ³⁷ В. Холодницький, *Буковинський край у голодоморному вирі 1946-1947 років*, с. 145.
- ³⁸ В. Косташ, *Матеріали колишнього облпартархіву про голод 1947 року в Чернівецькій області* [Materials of the Former Regional Partarchive on the Famine of 1947 in the Chernivtsi Region], in «Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні: Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р.)», Чернівці, 1994, с. 88.
- ³⁹ ДАЧО, ф. 2471, оп. 1, *спр.* 22-42, арк. 16.

References

1. DACHO (Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoi oblasti), f. 2471, op. 1, spr. 22-42, 16 ark.
2. DACHO, f. P.-1, op. 2, spr. 632, 46 ark.
3. DACHO, f. P.-15, op. 1, spr. 5, 8 ark.
4. DACHO, f. P.-60, op. 2, spr. 22, 74 ark.
5. DACHO, f. R.-38, op. 3, spr. 54, 11 ark.
6. DACHO, f. R.-55, op. 1, spr. 125, 38 ark.
7. DACHO, f. R.-55, op. 1, spr. 155, 31 ark.
8. DACHO, f. R.-2247, op. 1, spr. 176, 7 ark.
9. DACHO, f. R.-2247, op. 1, spr. 189, 72 ark.
10. Dolynianska T., Do pytannia pro stanovyshche ditei v umovakh holodu 1946-1947 rr. v SRSR [To the Question of the Situation of Children During the Famine of 1946-1947 in the USSR], in «Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats», 2003, vyp. 173-174. Istoriia. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny, Chernivtsi, Ruta, s. 348-357.

11. Dolynianska T., Sanitarni naslidky viiny ta yikh vplyv na zahostrennia sotsialnoi napruzhenosti v radianskomu suspilstvi [The Sanitary Consequences of the War and Their Influence on the Aggravation of Social Tensions in Soviet Society], in «Pamiat stolit. Istorychnyi naukovi ta literaturnyi zhurnal», 2006, № 2, s. 85-94.
12. Dolynianska T., Vysvitlennia problemy holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini na storinkakh zarubizhnoi presy [Coverage of the Problem of the Famine of 1932-1933 in Ukraine on the Pages of the Foreign Press], in «Istorychna panorama: Zbirnyk naukovykh statei ChNU», 2008, vyp. 7, Chernivtsi, Ruta, s. 107-116.
13. Holod v Ukraini 1946-1947: Dokumenty i materialy [Famine in Ukraine 1946-1947: Documents and Materials], Kyiv – Niu-York, 1996, 375 s.
14. Holod v Ukraini 1946-1947: Pidbirka dokumentiv [Famine in Ukraine 1946-1947: Selection of Documents], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», 1996, № 1, s. 129-142.
15. Kalinichenko V., Do pytannia pro khronolohichni ramky povoiennoho holodu v Ukraini [To the Question of the Chronological Framework of the Post-War Famine in Ukraine], in «Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats», 2003, vyp. 7: spetsialnyi, Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 430.
16. Kholodnytskyi V., Borotba za vyzhyvannia v umovakh holodu 1946-1947 rr. [The Struggle for Survival During the Famine of 1946-1947], in «Materialy V konhresu Mizhnarodnoi asotsiatsii ukrainistiv. Istoriia: Zbirnyk naukovykh statei», 2005, ch. 3, Chernivtsi, Ruta, s. 239-249.
17. Kholodnytskyi V., Bukovynskyi krai u holodomornomu vyri 1946-1947 rokiv [Bukovyna Region in the Famine Maelstrom of 1946-1947], in «Holod 1946-1947 rokiv v Ukraini: Prychyny i naslidky: Mizhnarodna naukova konferentsiia. Kyiv, 27 travnia 1997 r. Materialy», Kyiv – Niu-York, Vyd-vo M.P. Kots, 1998, s. 142-150.
18. Kholodnytskyi V., Holodomor 1946-1947 na terytorii Chernivetskoï oblasti [Holodomor of 1946-1947 in the Territory of Chernivtsi Region], in «Pamiat zhertv radianskykh holodomoriv v Ukraini: Materialy naukovoi konferentsii (Chernivtsi, 24 veresnia 1993 r.)», Chernivtsi, 1994, s. 78-87.
19. Kostash V., Materialy kolyshnoho oblparkhivu pro holod 1947 roku v Chernivetskii oblasti [Materials of the Former Regional Partarchive on the Famine of 1947 in the Chernivtsi Region], in «Pamiat zhertv radianskykh holodomoriv v Ukraini: Materialy naukovoi konferentsii (Chernivtsi, 24 veresnia 1993 r.)», Chernivtsi, 1994, s. 88.
20. Lou K., Zhestokiy kontinent. Evropa posle Vtoroy mirovoy voiny [A Cruel Continent. Europe After the Second World War], URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=44059&p=12
21. Natsionalna knyha pamiat zhertv holodomoriv 1932-1933, 1946-1947 rokiv. Chernivetska oblast: Statti, spohady, dokumenty, spysky zhertv holodomoriv [National Book of Memory of the Victims of the Holodomors of 1932-1933, 1946-1947. Chernivtsi Region: Articles, Memoirs, Documents, Lists of Victims of the Famine], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2008, 1088 s.
22. Novyi shliakh (Vinnipeh), 1947, 26 lypnia.
23. Panchenko P., Zapotaïemnenyi holod sorokovykh [The Hidden Hunger of the Forties], in «Neopalyma kupyna», 1995, № 5-6, s. 157-170.
24. Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.) [Postwar Ukraine: Essays of Social History (Second Half of the 1940s – mid-1950s)], u 2 kn, 3 ch., kn. 1, ch. 1-2, vidp. red. V. Danylenko, Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010, 351 s.
25. Senkiv M., Zakhidnoukrainske selo: nasylnytska kolektyvizatsiia 40 – poch. 50-kh rr. XX st. [Western Ukrainian Village: Violent Collectivization of 40 – beginning of 50s of the XX Cent.], Lviv, 2002, 189 s.
26. Spohady Marty Skutar [Memoirs of Marta Skutar], in «Arkhiv usnoi istorii Tsentr Bukovynoznavstva».
27. Spohady Vasylia Botushanskoho [Memories of Vasyl Botushanskyi], in «Arkhiv usnoi istorii Tsentr Bukovynoznavstva».
28. Veselova O., Henotsyd holodomorom 1946-1947 rokiv v Ukraini [The Genocide by Holodomor of 1946-1947 in Ukraine], in «Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats», 2003, vyp. 7: spetsialnyi, Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 384.
29. Veselova O., Marochko V., Movchan O., Holodomory v Ukraini: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Zlochyny proty narodu [Holodomors in Ukraine: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947. Crimes Against the People], Drohobych, Vydavnycha firma «Vidrodzhennia», 2008, 273 s.
30. Veselova O., Pobratymstvo: dopomoha naselennia zakhidnykh oblastei holoduiuchym skhidnykh rehioniv Ukrainy v 1946-1947 rr. [Brotherhood: Assistance of the Population of the Western Regions to the Starving Eastern Regions of Ukraine in 1946-1947], in «Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats», 2003, vyp. 8, Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 369.
31. Veselova O., Shche odna trahichna storinka istorii Ukrainy [Another Tragic Page in the History of Ukraine], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», 1995, № 6, s. 112-115.

32. Yarosh B., *Storinky politychnoi istorii zakhidnoukrainskykh zemel (30-50-ti roky XX st.)* [Pages of the Political History of Western Ukrainian Lands (30s-50s of the 20th Century)], Lutsk, Vezha, 1996, 182 s.
33. Yatseniuk P., Kholodnytska T., *Holod 1946-1947 rr. i «Radianska Bukovyna»* [Famine of 1946-1947 and «Soviet Bukovyna»], in «Materialy V konhresu Mizhnarodnoi asotsiatsii ukrainistiv. Istoriiia. Zbirnyk naukovykh statei», 2005, ch. 3, Chernivtsi, Ruta, s. 244.
34. *Z dopovidnoi zapysky Chernivetskoho obkomu KP(b)U Tsentralnomu komitetovi KP(b)U pro vykonannia rishen travnevoho plenumu TsK KP(b)U po Chernivetskii oblasti za stanom na 20 serpnia 1944 r.* [From the Memorandum of the Chernivtsi Regional Committee of the CP(b)U to the Central Committee of the CP(b)U on the Implementation of the Decisions of the May Plenum of the Central Committee of the CP(b)U in the Chernivtsi Region as of August 20, 1944], in «Radianska Bukovyna. 1940-1945 rr. Dokumenty i materialy», Kyiv, Naukova dumka, 1967, s. 287.
35. Zahainyi M., *Ekonomichne stanovyshche Chernivetskoï oblasti u 1946-1947 rr.* [The Economic Situation of the Chernivtsi Region in 1946-1947], in «Pamiaty zhertv radianskykh holodomoriv v Ukraini: Materialy naukovoï konferentsii (Chernivtsi, 24 veresnia 1993 r.)», Chernivtsi, Ruta, 1994, s. 47.